

Bolvári-Takács Gábor

Az Ortutay-jelenség

Egy művelődéspolitikus naplója, s ami mögötte van

Száz éve született a magyar művelődéspolitika kiemelkedő hatású és befolyású alakja, az etnográfus Ortutay Gyula. Ez alkalomból került a könyvesboltokba a tudós 1938–1977 között írt *Naplója*.¹ Az egyenként is terjedelmes három kötetet azzal a tudattal vettünk kézbe, hogy az efféle, személyes hangvételű írásművet szerzője általában nem a nyilvánosságnak szánja. S feltevésünkben nem is csalatkoztunk, hiszen bár publikált naplókkal a szépirodalomban és történeti-politikai irodalomban egyaránt találkozunk, Ortutay valóban nem e céllal készítette irományát. Az 1970-es évek elején azonban mégis azzal bízta meg a fiát, hogy a szobájában elrejtett dobozt őrizze meg, és halála után harminc évvel hozza nyilvánosságra. A doboz az 1938 és 1977 között írt feljegyzéseket tartalmazta.

Ortutay Tamás teljesítette a feladatot. A nemrég három kötetben megjelent *Napló* igazi kuriózum, abban az értelemben, hogy a Rákosi-, illetve a Kádár-korszak meghatározó értelmiségi politikusainak tollából ilyen részletességű és időbeli terjedelmű, ilyen őszintén kritikus és személyes írás még nem látott napvilágot. Talán Fodor András több részletben megjelent naplóját tekinthetjük hasonlónak.² Fodor műve csak 1945-től indul, összterjedelmében mégis meghaladja Ortutayét. Van azonban két különbség. Egyrészt Fodor András irodalmár volt, költő, műfordító, esszéista. Naplóját tehát irodalmi műként fogalmazta meg, s ez kihatott megközelítés- és fogalmazásmódjára. Másrészt a napló időben legátfogóbb része még a rendszerváltozás előtt jelent meg, így az (ön)cenzúra valószínűleg működött. (Emiatt nem tekinthetjük igazán jó példának Illyés Gyula naplóját sem, amelyet felesége rendezett sajtó alá.³) Ortutay műve azonban cenzúrától mentes.

Az első kötetet öt rövid előszó vezeti be. Először Ortutay Tamás emlékezik apjára, s meséli el a fent említett megbízást. Ezt követően két néprajzos és egy táncpedagógus idézi fel Ortutay emlékét. Ortutaynak az MTA Néprajzkutató Intézete megalapításáért folytatott küzdelmét, az egyetemen és az intézetben végzett munkáját méltatja Paládi-Kovács Attila, a hazai néprajztudomány ma legmagasabb tudományos fokozattal rendelkező művelője, az MTA rendes tagja, akadémiai osztályelnök, valamint Tátrai Zsuzsanna. Roboz Ágnes táncpedagógus, aki Ortutayné Kemény Zsuzsa mozdulatművész révén került kapcsolatba a családdal, néhány személyes momentumra emlékezik. Végül Dušan Šimko író, a Bázeli Egyetem szlovák származású tanára idézi fel találkozását Ortutay legendás magánkönyvtárával. A rövid memoárok idilli képet festenek a *Napló* szerzőjéről. A szövegből viszont jóval ellentmondásosabb személy képe bontakozik ki. Ennek oka részben a *leírt*, részben a *le nem írt* szövegekben keresendő: a szerzőt ugyanis a feljegyzések hiánya is jellemzi. Ahhoz azonban, hogy e kijelentésünk értelmet nyerjen, először vizsgáljuk meg, ki volt Ortutay.

Szabadkán született, 1910. március 24-én. A szegedi egyetemen, 1934-ben szerzett bölcsészdoktori és magyar–latin–görög szakos tanári oklevelet. További életútja öt, jól elkülöníthető szakaszra osztható.

Az *első* 1935-től 1945-ig tart. 1935-ben gyakornok a Magyar Nemzeti Múzeumban, majd még ez évtől 1944-ig a Magyar Rádió tisztviselője, közben házitanítója Kozma Miklós, a Magyar Rádió és a Magyar Távirati Iroda elnöke, illetve belügyminiszter fiainak. Emellett néprajztudományi kutatásokat végez, publikál: elsősorban folklórral, népmese- és balladakutatással foglalkozik. Politikai és tudományos pályája később is párhuzamosan halad. 1942-ben részt vesz a Magyar Történelmi Emlékbizottság megszervezésében, majd a

Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt polgári tagozatához csatlakozik, amelynek

1943-tól egyik vezetője. Erősen szimpatizál és együttműködik a baloldallal, a kommunista párttal. Mindez meghatározza a világháború utáni pozícióját.

A második szakasz 1945-től 1953-ig terjed. E periódusban nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő. 1945-től az FKgP Országos Intéző Bizottságának, 1946–47-ben (megszakítással) a Politikai Bizottságának tagja, 1948–49-ben a párt egyik társelnöke. A feltétlen együttműködés híve az MKP-val, az ezt szorgalmazó Ortutay–Oltványi-csoport névadó vezéralakja. 1949-től a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsának tagja. 1945–47-ben a Magyar Központi Híradó Rt. (Rádió, MTI, Filmhíradó) igazgatóságának elnöke, 1947–50-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd 1952-ig a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöke. Közben 1948–49-ben a Magyar Tudományos Tanács társelnöke. Tudományos vonalon 1945-től a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) levelező tagja, majd az 1945-ben elhunyt Viski Károly örökébe lépve, 1946-tól a budapesti egyetemen a néprajz **nyilvános- rendes- tanára**, 1951-től a folklór tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. 1949-ben megválasztják a Magyar Néprajzi Társaság elnökévé, e tisztről 1956 végén mond le.

Formázott: Nem Kiemelt

A harmadik szakasz rövid és egysíkú: 1953-tól Ortutay csak oktat és kutató, s bár 1954-ben az akkor alakuló Hazafias Népfront (HNF) Országos Tanácsának tagjává választják, ez számára semmilyen politikai befolyást nem jelent.

A negyedik szakaszban viszont, 1957-től 1964-ig, ismét a hatalom legfelső köreihez tartozik. A HNF főtitkára, emellett 1957–63-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora. 1958-tól ismét – immár haláláig – országgyűlési képviselő és a Népköztársaság Elnöki Tanácsa tagja. 1958-tól az MTA rendes tagja, ugyanezen évtől – szintén haláláig – újra a Magyar Néprajzi Társaság elnöke. Továbbra is tanszékvezető.

Az ötödik szakaszban (1964–78) politikusként már nincs az első vonalban. 1964-től a HNF egyik alelnöke és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) elnöke. Képviselőként 1970-től az országgyűlés kulturális bizottságának elnöke, 1971-től az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának vezetőségi tagja, és továbbra is az Elnöki Tanács tagja. Tudományszervezői munkássága kiteljesedik: 1967-től haláláig az általa alapított MTA Néprajzi Kutatócsoport igazgatója (az egyetemen 1968-ban leköszön a tanszékvezetésről, és címzetes egyetemi tanár marad). 1967–70-ben az MTA I. osztályának titkára, majd 1973-ig elnöke (a két funkció azonos, csak az elnevezés változott). 1978. március 22-én hunyt el Budapesten.

Hazai és külföldi kitüntetései és címei, tudományos társasági tisztségei, folyóirat-, lexikon- és sorozatszerkesztői munkásságának tételei szinte felsorolhatatlanok. 1936-ban és 1942-ben Baumgarten-díjat, 1972-ben MTA Akadémiai Nagydíjat és nemzetközi Herder-díjat, 1975-ben Állami Díjat, 1946–70 között további kilenc magyar és öt külföldi (bolgár, finn, lengyel, román) állami kitüntetést kap. Nyolc külföldi akadémia, illetve tudományos társaság választja tagjává vagy tisztségviselőjévé, a Helsinki Egyetem díszdoktorrá avatja. 1935–37 és 1942–43-ban a *Magyarságtudomány*, 1946–50-ben a *Folia Ethnographica*, 1949–56-ban az *Ethnographia* szerkesztője, 1950-től haláláig az *Acta Ethnographica* fő-, illetve felelős szerkesztője, 1967-től az *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* felelős szerkesztője, majd haláláig szerkesztőbizottsági tagja. A TIT elnökeként a *Valóság* szerkesztőbizottságának is elnöke. Szerkesztője az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, a *Hungarian Folk Art*, *A múlt magyar tudósai* című sorozatnak, főszerkesztője az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikonnak*, amelynek csak az első kötetét érte meg. (A *Naplóból* kiderül, hogy még a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetségének is első alelnöke volt.)

Mindez jól érzékelteti, hogy a magát következetesen *tudós*nak és *politikus*nak tartó Ortutay személyében formálisan egy volt koalíciós párt képviselője kapott feladatokat. Efféle terhelés jellemző volt a korszak más, hasonlóan „társutas” közéleti személyiségeire is (Barcs Sándor, Bognár József, Darvas József, Erdei Ferenc, Veres Péter stb.) A Rákosi- és a Kádár-korszak

káderpolitikájának köszönhető elfoglaltság hatott a *Napló* folyamatosságára is. Amikor magas pozíciót töltött be, Ortutay nem tudott időt szakítani az írásra. Így például 1944 márciusától 1950 márciusáig csak néhány bejegyzés maradt fenn, s ugyanez a helyzet az 1957 nyarától 1964 januárjáig terjedő, közel nyolc évvel is. Igen foghíjas az 1950–52-es időszak, 1956. október 23. után pedig 1957. június 10-i az első bejegyzés. Igaz viszont, hogy az 1956/57-es időszakra vonatkozó emlékeit 1957. június 11-től leírta, így az akkor vele történtek rekonstruálhatók. Azaz a vezetői megbízások – és a politikai befolyás – szempontjából legfontosabb évekről *nincs* naplójegyzet. Persze Ortutay utólag, egy-egy esemény vagy jelenség kapcsán, rendszeresen visszatul a vele történetekre, de az érdeklődő ezzel csak a *Napló* folyamatos olvasása közben szembesül.

Tehát vitathatatlanul a *le nem írt* szövegek alkotnák a *Napló* legfontosabb részét. Ortutay politikai pályájának két, meghatározó korszaka ugyanis a *koalíció* (1945–49) és a *konzolidáció* (1957–64), a kommunista párt hatalmának megszilárdításáért minden eszközt igénybe vevő politikai erőfeszítés évei.

Ortutay miniszteri működését (1947. március 17. – 1950. február 25.) általános hatású tevékenységként kell értelmeznünk. Igaz, „csak” a vallás- és közoktatásügyi tárcát vezette, mégis olyan döntéseket hozott, illetve olyanok meghozatalában vett részt, amelyek az ország sorsát általában, széles összefüggésekben és hosszú távon meghatározták.

Művelődéspolitikánk alapelvei című programbeszédét 1947. május 17-én, elődjéhez, Keresztury Dezsőhöz hasonlóan az Országos Köznevelési Tanács, az Országos Szabadművelődési Tanács, a Magyar Művészeti Tanács, az MTA, a Magyar Népi Művelődési Intézet, a Magyar Olimpiai Bizottság és a Sport Főtanács tagjai előtt mondta el, s ebben az autonómiák erősítéséről, a demokratikus öngazgatásról, az állam nem intézmény-, hanem programfinanszírozó szerepéről beszélt.⁴ Mégis az ő nevéhez fűződik – egyebek mellett – a szovjet pedagógiai és oktatásszervezési példák kritikátlan átvétele, az orosz nyelv kötelező oktatásának bevezetése, az iskolák államosítása és az egyetemek feldarabolása, az MTA politikai átszervezése és a tudományos élet ideológiai szempontú megregulázása, a könyvtárselejtezés és a központosított tankönyvkiadás.⁵

Ortutay mégsem nyerhetett bebocsátást Rákosi belső köreibbe. Utólag jól látta, hogy kormányzati pozíciója meggyengítésének első jele nem is annyira az önálló Népművelési Minisztérium létrehozása volt 1949 nyarán Révai József vezetésével, mint inkább Révai 1948. szeptember 16-i, tehát már a pártegyesülés után, a MÁVAG dolgozói előtt elmondott, *Munkásifjakat az egyetemekre és a középiskolákba* című beszéde ~~volt~~, amelyben világossá tette, hogy a kultúrpolitikában (is) osztályszempontokat fognak érvényesíteni. Ortutay bukását – formálisan – végül az a kampány okozta, amely az MDP Központi Vezetőségének 1950. március 29-én nyilvánosságra hozott, a VKM munkájával kapcsolatos kérdésekről szóló határozatával zárult. Ebben kimondták, hogy „a köznevelésügy terén mutatkozó elmaradás fő oka: az ellenség kártevő, szabotáló tevékenysége és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkája”.⁶ Ortutayt mindezek ellenére, továbbra is a párt hívének tartották – és ő valóban az is maradt. Menesztését utólag két tényezővel magyarázta: egyrészt elfáradt, és nem tudta teljesíteni Rákosiék elvárásait, másrészt több közeli munkatársa szembefordult vele, illetve ellene dolgozott.

Ortutay pályájának második meghatározó korszaka 1957-ben kezdődött, amikor a Hazafias Népfront főtitkára és az ELTE rektora lett. Párhuzamosan látta el ezeket az önmagukban is egész embert kívánó feladatokat – hogy oktatói, tudományos és egyéb választott tisztségeiről ne is beszéljünk. A rektori felkérés és a népfrontfőtitkári jelölés párhuzamosan zajlott, sokáig vagy-vagy lehetőségként, végül Ortutay „engedett” a nyomásnak, és mindkét funkciót vállalta – egyébként is évek óta várt a „méltó” feladatra.

Az újjászervezett MSZMP számára a *Hazafias Népfront* jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Minthogy az 1956-ban újrakezdett többpártrendszer elfogadhatatlannak tartotta, Kádár János a

népfrontmozgalomban vélte megtalálni a volt koalíciós partnerekkel és a pártonkívüliekkel való kapcsolattartás megfelelő formáját. Az ellenséges értelmiségi hangok lecsillapítása volt az egyik legsürgetőbb feladat. Kádár az értelmiséggel különösen erősen konfrontálódott, s nem egy esetben a konszolidáció erőszakos módját választva, adminisztratív úton (az írószövetség, az újságíró-szövetség felosztatásával stb.) törte le az ellenállást. Ilyen körülményekkel a háttérben Kádár, az országgyűlés 1957. május 11-ei ülésén tartott záróbeszédében, fontos feladatnak nevezte a Népfront felélesztését.⁷ Pár hónappal később a *Magyar Nemzet*nek nyilatkozva a Népfrontot „a legáltalánosabb népi, nemzeti összefogás ismét egészségesen fejlődő mozgalmaként” definiálta.⁸ Mindenekelőtt szükség volt a szervezetet felelős vezetőként irányító, hiteles személyre, mivel az 1954 októberében alakult HNF élén addig nem éppen karizmatikus személyiségek álltak. (Az elnöki tisztelet Szabó Pál, 1956-tól Apró Antal látta el, a főtitkár 1955 májusáig Jánosi Ferenc, ezt követően Mihályfi Ernő volt.) Így talált rá Kádár Ortutayra, akinek értelmiségi tekintélye és mozgalmi múltja éppen megfelelő volt. Formálisan kigazda politikusnak számított, de nem kompromittálódott a Rákosi-rendszerben, hiszen 1950-ben felerősítették.

Kádár 1957. október 22-én, a HNF OT ülésén megnevezte a mozgalom három célját: a népi demokratikus rendszer erősítése, a szocialista társadalom felépítése és a béke védelme.⁹ Ezen az ülésen választották főtitkárrá Ortutayt, s erősítették meg – egyelőre – elnöki tisztségben Apró Antalt. Az MSZMP Politikai Bizottsága szinte ezzel egy időben, november 2-án fogadott el határozatot a Hazafias Népfrontmozgalom megerősítéséről,¹⁰ amelyet Kádár a későbbiekben is előszeretettel nevezett a nemzeti összefogás kulcsszereplőjének. Ortutay mellé azonban új elnökre is szükség volt, s erre Kállai Gyulát találták a legalkalmasabbnak. A váltást összekötötték a kormányzati struktúra átalakításával. 1958. január 25-én Kállai lett a HNF OT elnöke, Apró pedig első miniszterelnök-helyettesé lépett elő az 1958. január 28-án megalakuló Münnich-kormányban. A formálisnak tetsző váltás mögött azonban bírálat állt: Kádár a már említett 1957. májusi beszédében Apró Antalt „passzív elnöknek” nevezte.¹¹ Kállai viszont jó választásnak bizonyult, hiszen a harmincas évektől érdemi népfrontos tapasztalatai voltak (Márciusi Front, Magyar Történelmi Emlékbizottság, Magyar Front). Baráti viszonyban állt Ortutayval, aki a harmincas évek végén tanúskodott mellette a bíróságon. Kállai az elnöki tisztelet 1989-ig megszakítás nélkül töltötte be, jóllehet közben KB-titkár, miniszterelnök-helyettes, miniszterelnök és országgyűlési elnök is volt. Kádár továbbra is nagy figyelmet fordított a Népfrontra. 1959. június 19-én elégedetten nyugtázta, hogy a népfront győzelmet aratott a választásokon, s megerősítette, hogy a népfront komolyan vétele a párt politikájának lényegi eleme.¹² Az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elvet is a HNF OT ülésén fejtette ki először 1961. december 8-án¹³ – részletes indoklására csak 1962 novemberében, az MSZMP VIII. kongresszusán elmondott záróbeszédében kerített sort.¹⁴

Ortutay 1964. március 20-án, a HNF III. kongresszusán köszönt le főtitkári tisztségéről. A dátum korszakhatárt jelöl, több okból is. A munkásmozgalom-történetben kánonná emelt VIII. pártkongresszus (1962. november 20–24.) határozatban rögzítette: „A mezőgazdaság szocialista átszervezésével egész népgazdaságunkban osztatlanul uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. A magyar nép [...] a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett.”¹⁵ Kádár 1963. március 21-én az országgyűlésben általános amnesztiát jelentett be, amely egyenes összefüggésben állt azzal, hogy az Egyesült Államok 1962. december 18-án határozati javaslatot terjesztett elő az ENSZ-ben a „magyar kérdés” napirendről való levételéről. Ezzel egy időben Kádár nemcsak a Rákosi-korszakkal próbált meg végérvényesen leszámolni,¹⁶ hanem baloldali ellenzékét, az elvhű, de már szalonképtelen vezetőket is felerősítette.¹⁷ Immár nem volt szükség Ortutay múltjára és tekintélyére; feladatát elvégezte, és személyisége bizonyos szempontból teherre is vált. Kádárt és Kállait mindinkább zavarták – a *Napló*ban

egyébként részletesen tárgyalt – magánéleti problémái és hiúsága. Egy nem kevésbé ismert és tekintélyes tudós–politikus lépett az örökébe: az egykor parasztpárti Erdei Ferenc. A népfrontfőtitkári tisztségre Kádár később is előszeretettel állította az egykori koalíciós pártok tagjait, így 1970-től Bencsik István (NPP), 1974-től Sarlós István (SZDP) töltötte be a funkciót. Pozsgay Imre 1982-es megválasztása már új korszakot jelez.

Az 1956 utáni rendteremtésben a *budapesti tudományegyetem* mihamarabbi konszolidálása Kádár számára két ok miatt volt életbevágó. Egyfelől a bölcsész-, a jogász- és a pedagógusképzés megerősítése volt a kommunista ideológia továbbélésének záloga. Másrészt ehhez az intézményhez kötődött a szellemi elit java része. Az egyetem e tekintetben lényegében diszponált a hazai tudományos élet felett: 1958-ban az MTA társadalomtudományokat művelő 41 (rendes és levelező) tagja közül 32-en (tehát 78%-ban!) az ELTE professzorai vagy nyugalmazott tanárai voltak.¹⁸ Az sem véletlen, hogy 1956-ban számos egyetemi oktató részt vett a forradalomban, elegendő e helyütt csupán Nizsalovszky Endre jogászt, az MTA Nemzeti Bizottsága titkárát, vagy a tüntetésen halálos lövést kapott I. Tóth Zoltán történészt említeni.

1956/57-ben Világhy Miklós, a jogi kar 1953–56 közötti dékánja látta el a rektori tisztséget, de őt a kormányzat csak ideiglenes megoldásnak szánta. Az ország első számú tudományegyeteme élére politikai szempontból nagyobb hatású, tudományos szempontból pedig magasabb rangú személyre volt szükség. Világhy korábban középvezetői szinten dolgozott a közigazgatásban, míg Ortutay miniszter is volt. A tudományos minősítést tekintve az akadémikus Ortutayval szemben Világhy csak kandidátus volt, ráadásul dékánként nem tudott megbirkózni a jogi kar új pártszervezetének problémáival, amelyet ezért később fel is oszlattak. Nemcsak az egyetemet, az egész értelmiség- és oktatáspolitikát konszolidálni kellett. Ennek keretében 1957 szeptemberében az ELTE bölcsészkarába olvadt a Lenin Intézet. „Ellenforradalmi” tevékenységért 67 hallgató és 23 oktató ellen indult fegyelmi eljárás, közülük 24 hallgatót és 11 oktatót távolítottak el. 1958 nyarán, létszámcsoökkentésre hivatkozva, további 36 oktatót helyeztek át más intézményekhez. 1958 szeptemberétől az ELTE két gyakorló iskolával bővült, létrejött a Tanárképző Tanács. 1959-től megindult az egyetemi oktatási reform előkészítése, majd 1963 őszétől a bevezetése. Ezzel összefüggésben 1963-ban eltörölték a felvételizők származás szerinti megkülönböztetését. Öt év alatt a hallgatói létszám közel kétszeresére duzzadt: 1958/59-es 2201 nappali és 3318 levelező tagozatos hallgató volt, 1963/64-re létszámuk 4665, illetve 4463 főre, tehát összességében 5519-ről 9128-ra nőtt.¹⁹

Ortutay hat évig tartó rektorsága alatt sikerrel konszolidálta az egyetemet. A karok vezetése kiszámíthatóvá vált: a jogi kar élén 1957–61 között Kádár Miklós, majd 1967-ig Király Tibor, a bölcsészkar élén 1957-től egy-egy tanévig Turóczi-Trostler József és Kardos László, majd 1959–63 között a néprajzos Tálasi István, a természettudományi kar élén 1958–61-ben Lengyel Sándor, majd 1966-ig (rektorra választásáig) Nagy Károly állt. Ortutayt második ciklusa után, 1963-ban Sötér István követte, folytatva a bölcsészkar rektorok sorát, hiszen 1950–66 között (Világhy kivételével) mindig e kar képviselői vezették az egyetemet. Ortutay, mint *Napló*jából kiderül, eltérő módon élte meg két funkciójának megszűnését. A rektori tisztség elvesztése nem okozott különösebb gondot, hiszen a megbízás eleve határozott időre szólt, s így is ő volt rektorként a leghosszabb ideig hivatalban az egyetem addigi XX. századi történetében. Elmozdítása a Népfront éléről viszont megviselte, elsősorban annak módja miatt. Úgy gondolta, leváltásának nem *elvi*, hanem *személyi* okai voltak: szerinte túl népszerű lett, s ezért Kádár a hozzá mindig is közelebb álló Erdei Ferencnek játszotta át a helyét – fogalmazta meg *Napló*jában, mások véleményét is tolmácsolva.

Több mint kétezer oldalt áttekinteni nemcsak lehetetlen, fölösleges is. Az olvasónak e tekintetben nem a recenzió, hanem maga a *Napló* szövege mérvadó. Részletes elemzés helyett

inkább néhány olyan tartalmi elemre, illetve tendenciára hívjuk fel a figyelmet, amelyek át- meg átszövik a szöveget.

Mindenekelőtt ilyenek az Ortutay számára meghatározó *élettrajzi tényezők* és az ebből fakadó lelki terhek. Az első az ún. „szegedi örökség”. Ortutay életében állandó viszonyítási pontot, szakmai háttérként jelentettek a szegedi egyetemi évek. Hallgatóként részt vett a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma megalapításában és munkájában. Az akkor kötött barátságok egész életén átíveltek, s a kör meghatározó tagjai (Baróti Dezső, Buday György, Hont Ferenc, Radnóti Miklósné, Reitzer Béla, Tolnai Gábor stb.) később is szoros kapcsolatban maradtak egymással (csak Bibó István „lógott ki” a sorból). A politikai változások később persze számos konfliktust eredményeztek, a legismertebb Hont meghurcolása 1949 után (aki ráadásul színiakadémiai igazgatóként formálisan Ortutay alá tartozott), Tolnai politikai eltávolodása, Baróti 1956 utáni letartóztatása, vagy Radnótiné makacs ellenállása a Radnóti-életmű feldolgozóival és értelmezőivel szemben.

Szintén állandó téma az *egykori kisgazdák helyzete* és egymáshoz való viszonya. A mozgalmi kapcsolatok átíveltek az évtizedeken, a (volt) kisgazdák az ötvenes évek elejétől minden január 1-jén összegyűltek Dobi István államfőnél. 1955-ben 40-45 főnyi társaság jelent meg, köztük Barcs Sándor, Bognár József, Mihályfi Ernő. A volt kisgazdák élénken és féltékenyen figyelték egymás karrierjét, s rendszeresen megosztották egymással politikai információikat, helyzetértékelésüket. Dobi e tekintetben kiemelt helyen állt, bár Kádárék az ötvenes évek végétől egyre inkább mellőzték – jöllehet éppen 1959-ben lett az MSZMP KB tagja. Mindez egyenesen vezetett Dobi halála előtti meghasonlásához: az idős – és időközben alkoholistává lett – politikus lassan mindenkinben ellenséget látott. Dobit 1967-ben Losonczi Pál követte az Elnöki Tanács élén.

Ortutay kapcsolata a *két államfővel* éppen ellentétesen alakult. Míg Dobival a kezdetben szinte apa–fiú harmónia fokozatos kiábránduláshoz vezetett, Losonczi iránt egyre több rokonszenv ébredt benne annak államfővé választása után, gyakran beszélgetett vele. Róla csak jót ír, értelmes, józan politikusnak tartja.

Óriási lelki teher a *kommunista párttal*, illetve *Kádárral* kiépített személyes viszony is. Ortutay írása a mindenáron a párthoz tartozni kívánó „társutas” értelmiségi krónikája. Sem a sztálinizmus bűnei, sem Rákosiék túlkapásai, de még a saját, 1953 utáni mellőzöttsége sem tántorítja el attól a vágytól, hogy a párt befogadja. Sőt 1954-től igazán kommunistának érzi magát. 1965 januárjában az MSZMP Politikai Bizottsága végül felveszi őt a pártba. Ezt megelőzően, 1964 nyarán, szinte lelki feloldozásként éli meg a Kádárral folytatott másfél órás beszélgetést, amely helyreállítja megingott önbizalmát, és segíti, hogy elhelyezze magát a hatalom viszonyrendszerében.

Tanulságosak Ortutay *szakmai közéleti és politikai elemzései*. Némileg érthető, hogy magát tartja a *magyar néprajztudomány* alfájának és ómegájának, mindez azonban erőteljes elvárásokkal és gyakran negatív szakmai önértékeléssel párosul. Ortutay meglepően sértődékeny és hiú, ezzel maga is tisztában van. Fiatalkorától örökké elégedetlen, méltatlankodva ír az 1942-ben visszaállított Kolozsvári Tudományegyetem másnak ítélt néprajzi tanszékéről, szinte folyamatosan bírálja pályatársait, lekicsinylően, olykor becsmérően nyilatkozik róluk, különösen Gunda Béláról, Bálint Sándorról, Viski Károlyról, utóbb pedig Balassa Ivánról. Jellemző, hogy az 1945-ben elnyert MTA-tagságot meg sem említi, míg a Viskitől megörökölt egyetemi katedrát fontosnak tartja. A hangulata akkor sem jobb, amikor az általa kitalált MTA Néprajzi Kutatócsoport krónikáját rögzíti, itt is csak az ellenzőkre, a hátráltatókra figyel. Nemcsak a néprajzosokról, hanem jóformán mindenkiről (Erdei Ferenc, Cs. Szabó László, Darvas József, Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter stb.) rossz a véleménye. A cinikus jellemzések, a sztorik nem éppen szívderítőek. Valószínűleg akkor ült le az írógép elé, ha valami vagy valaki nyomasztotta, s nem akkor,

amikor jó kedve támadt. Ilyen értelemben a *Napló* kibeszélésre szolgált, akár egy pszichológusi divány.

Igen jók viszont a *politikai helyzetértékelések*. Ortutay remekül érzékelteti az 1953-as Nagy Imre-vonal bizonytalanságát. Találóan jellemzi Kozma Miklóst, Révai Józsefet, Bognár Józsefet. Észreveszi az ún. Páger Antal-szindróma kiteljesedését a kultúra területén: a Rákosi-rendszerben nem kompromittálódott írók, művészek (Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István) rehabilitálása akkor is fontos volt Aczél Györgynek, ha 1945 előtti jobboldali ténykedésük miatt ez sokakban visszatetszést keltett. Szemléletesen elemzi Hruscsov bukását, a hozzá vezető okokat és a történetek hatását. Megtudjuk, hogy az 1965-ös kádermozgások a kormányban és a pártvezetésben kifejezett szovjet jóváhagyással történtek, és csupán átmeneti intézkedésnek szánták őket: 1967-ben be is következett a tartós fordulat (Aczél, Fock, Kállai és mások új pozíciója). Megtudjuk, hogy az 1968-as csehszlovákiai bevonulást a mértékadó személyiségek közül hárman ellenezték: Lukács György, Hegedüs András és Tömpe András (utóbbi a nagyköveti megbízásáról is lemondott). „Alulnézetből” ismerjük meg Szigeti József és Hegedüs András leváltásait, a Péter György-ügyet. A kelet-európai gazdaság katasztrofális helyzetéről és kilátásairól közli Osztrovszky György KGST-képviselő értékelését. Kiderül, hogy már 1969-ben Németh Károlyt tartották Kádár esélyes utódjának. Kommentálja Kállai 1971-es visszavonulását, nem rejtve véka alá, hogy a nyugdíjba vonulást megfutamodásnak tartja. S végül összefoglalja az 1974-es visszarendeződés személycseréit, jól látva ennek jövőbeni következményeit.

Ortutay húsz éven át volt *tagja az Elnöki Tanácsnak*. Ez a politikai értelemben súlytalan intézmény biztosította számára a közvetlen kapcsolattartást a hatalom legfelső köreivel. Az 1949-ben hatályba lépő magyar Alkotmány átvette a kollektív államfő szovjet modelljét: az államfő a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) lett mint az országgyűlést helyettesítő, egyben egyes államhatalmi funkciókat ellátó intézmény. A helyettesítő szerep jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni: a NET az országgyűlés teljes jogkörét gyakorolta, amikor az nem ülésezett. Az Alkotmányt nem változtathatta meg, de a kizárólagos törvényhozási tárgyakon kívül bármiben dönthetett, erről saját hatáskörben törvényerejű rendeletet alkothatott, amellyel törvényeket módosíthatott vagy helyezhetett hatályon kívül. A gyakorlatban a NET választotta meg a minisztertanács elnökét és tagjait, a Legfelsőbb Bíróság elnökét és a legfőbb ügyészt. A NET feladata volt az országgyűlési választások kitűzése, a várossá nyilvánítás, a kitüntetések adományozása, a nemzetközi szerződések megkötése, a diplomáciai kapcsolatok létesítése, a nagykövetek akkreditálása, a kegyelmezési jogkör és a hozzájárulás a magasabb egyházi tisztségek betöltéséhez. A NET 21 főből állt: egy elnök, két helyettes elnök, egy titkár és 17 tag, akiket az országgyűlés a választások utáni alakuló ülésen, saját soraiból választott meg.

Magyarországon azonban a kollektív államfő intézményének – Kádár János felfogása szerint az alkotmányjogi jogálláson túl – *informális funkciója* is volt: a népfrontpolitika letéteményesének számított. Az MSZMP első titkára végletekig ügyelt arra, hogy a testület személyi összetétele tükrözze az egykori koalíciós pártok maradványait, s ezért lényegében „életfogytiglani” státusokat alapított. Így kaptak helyet a volt államfők: a szociáldemokrata Szakasits Árpád (1949–50-ben elnök, 1958–65-ben tag, haláláig) és Rónai Sándor (1950–52-ben elnök, 1956–65-ben tag, haláláig), valamint a kisgazda Dobi István (1952-től elnök, 1967–68-ban tag, haláláig). Beválasztották mások mellett a kisgazda Mihályfi Ernőt (1949–72, haláláig), Barcs Sándort (1953–75, 1978–89) és Ortutay Gyulát (1958–1978, haláláig), a parasztpárti Nánási Lászlót (1949–1985, haláláig) és Erdei Ferencet (1965–1971, haláláig). Ortutay a *Napló*ban több helyen beszámol az egyes üléseken szerzett tapasztalatairól, de nem rejtí véka alá kritikáját sem a lényegében formális döntéshozatali mechanizmus miatt. S van még egy érdekes személyes momentum: Ortutay egyik lányát Nánási László fia vette el

feleségül, s az utóbb megromlott házasság csak fokozta az egykor parasztpárti politikus iránt azelőtt is érzett ellenszenvét.

Nem kevésbé érdekes az *Aczél-kapcsolat*. Ortutay nem ápolta közeli viszonyt Aczél Györggyel, számára Révai József testesítette meg a kommunista kultúrpolitikust, 1956 után pedig magasabb rangúnak tartotta magát Aczél akkori miniszterhelyettesi szintjénél. Jellemző, hogy a *Napló*ban „Aczél Gyurikám” vagy „Aczél úr(fi)” kifejezésekkel említi. Jól látja, hogy Nyers és Aczél ellen már 1969-ben belső harc folyt, és nyomon követi Aczél embereinek (pl. Pándi Pálnak) a térnyerését. Végül a realitások tudomásulvétele tükröződik abban, ahogy, engedve a nyomásnak, recenziót ír Aczél egyik kötetéről, amiért legközelebb már kézzel írt születésnap köszöntőt kap a kultúra nagy hatalmú irányítójától.

Az Ortutay által tárgyalt *társadalmi jelenségek* közül háromra hívjuk fel a figyelmet. Elsőként a *közbűnök és magánerkölcsök* politikai rendszerektől független ellentmondásaira. Ortutay a saját bőrén érezhette a zsidótörvények és antiszemitizmus hatását: felesége, Kemény Zsuzsa származása miatt szakmai pályáján őt is tényleges hátrányok érték. A „szocialista embereszménnyel” hamar azonosult, de nem tudjuk – mert nem írta le –, hogy például minisztersége idején miként vélekedett a koncepciós perekről, az ÁVH-ról, a beszolgáltatásról, az MTA átszervezéséről stb. A szocializmus folyamatosan hangoztatott erkölcsi követelményrendszere kevésbé hatotta át a pártapparátust és az államszervezetet. Ortutay szemléletes példái azt bizonyítják, hogy a politikusok között az erkölcstelenség gyakorlatilag folyamatosan jelen volt. Megtudjuk: Czinege Lajos honvédelmi miniszter 1989-ben nyilvánosságot kapott, botrányos hivatali visszaéléseit Kádárék már 1975-ben ismerték. A további ügyek közül elegendő a paraszti származású helyettes államfőt, Nagy Dánielt, illetve az országgyűlés alelnöki tisztét betöltő, Beresztóczy Miklós katolikus papot említeni. Az előbbi rendszeresen megállt a szántóföldek mellett, hogy hivatali autóját megtömje lopott kukoricával, az utóbbi pedig bécsi kiküldetése alkalmából mindenáron pornómozit keresett. Durkheim óta tudjuk, hogy az *öngyilkosság* alapvetően társadalmi jelenség.²⁰ A kádári konszolidáció lezárását követően a magyar társadalom a hetvenes évekre meghasonlott. Miközben a párt a fejlett szocializmus építésének sikereit ünnepelte, az ideológiai elvárások és a valós helyzet ellentmondása szükségképpen konfliktusokat okozott, az ún. „második társadalom” krízisét.²¹

A belső elidegenedés ekkor érte el azt a fokot, hogy az öngyilkosság „reális” problémamegoldásnak tűnhetett. Nem véletlenül volt a hetvenes évek a politikai és közéleti öngyilkosságok „fénykora”. Ortutay részletesen beszámol a magával gyógyíthatatlan(nak vélt) betegsége miatt végző Nagy Miklós művelődésügyi miniszter és Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes haláláról. Az előbbi Aczél, az utóbbi Kádár bizalmasa volt, s tragédiájuk hátterében nagyon is társadalmi ok, a végletekig fokozott teljesítménykényszer állt. Péter György és Tömpe András viszont erkölcsi-politikai okokból lett öngyilkos, érzéketlenül jelezve a társadalmi-politikai normák kétarcúságát.

Ortutay 1958-tól élete végéig *Bács-Kiskun megyei* országgyűlési képviselő volt. A mandátumok kijelölése abban az időben központilag történt, s Ortutay előbb Baját, utóbb a Baja környéki falvakat képviselte a parlamentben. Így került kapcsolatba – fizikailag is – a megye politikai vezetőivel. A hazai párttörténetben közismert, hogy Bács-Kiskun folyamatosan élen járt a reformpárti gondolkodásban. Elegendő csupán Horváth István és Romány Pál megyei pártbizottsági első titkárok, vagy Gajdócsi István megyei tanácselnök nevét említeni, de itt kezdte pályáját Pozsgay Imre is. Ortutay magához közel állónak érezte ezt a szellemiséget, s bár *Napló*jában minden választás előtt arra készült, hogy a következő ciklusra már nem jelölik, érzékelhetően hálás, amikor a Baja környékiek ragaszkodásával találkozik. Ha valaki megírná Bács-Kiskun megye Kádár-korszakbeli történetét, az Ortutay által is megtapasztalt jelenségnek feltétlenül szánjon egy fejezetet.

Végezetül a *magánélet*. Amilyen vehemenciával ostromozza pályatársait és a többi politikust, olyan őszinte saját „magánbűneit” illetően. Az olvasónak mindenekelőtt az tűnik föl, hogy a kötetek külső borítóján táncoló nőalakot lát. Ő a feleség, Kemény Zsuzsa mozdulatművész, aki 1945 után nem művészként vagy pedagógusként, hanem a kulturális szférában dolgozott, 1949-től a Táncszövetség elnöke, 1951–56 között a *Táncművészet* című folyóirat alapító főszerkesztője. 1957 után a Magyar Nők Országos Tanácsának apparátusában kapott funkciót, egy időben titkára volt. A címlapkép választása nemcsak a családi kapcsolatot jelzi, de a *Napló* egészen átívelő *női dimenzió* is. Ortutay egyrészt szívesen beszél mások (pl. Györffy István) szeretőiről, másrészt megdöbbentő részletességgel ír a sajátjairól. A meglepő ebben nem maga a tény, hanem az intenzitás, a leplezetlenség és a kortalanság. Rektorként külön szobát tartott fenn a pásztoróráknak, szűkebb környezetében mindenki tudott kicsapongásairól. Igazán meghatározó két kapcsolata volt: előbb a tévébemondó Tamási Eszterrel, utóbb a stewardessként dolgozó Klárral. Ortutay olykor oldalakon át töpreng és szenved, és folyamatosan ingadozik a szeretőjével való végleges szakítás és a feleségétől való elválás között. Saját szerepét felülértékeli: például Klári vőlegényét, az olimpiai és világbajnok Pézsa Tibort „jelentéktelen vívóbajnoknak” tartja. Az eszkalálódó helyzetet a sors oldja meg: Klári rajta van a Malév 1971-ben lezuhant koppenhágai járatán. Marad a feleség, az állandó viszonyítási pont, és a további kalandok bel- és külföldön.

A magánéleti feljegyzések második csoportja *a szellem és a test* gondjairól szól. Ortutay nem tud tisztségek nélkül élni, lételeme a politizálás, mégis állandóan ostromozza magát, hogy emiatt nem ír eleget. Mindig csak előadások, szerkesztések, előszavak, publicisztikák, sehol a „nagy monográfia”. Hiába hiányolja, soha nem jut rá ideje. De becsületére váljon: számára a funkció sem abszolút értékmérő. Meglepően sokszor képes nemet mondani, mert csak értelmes és lényeges tisztséget akart vállalni, s 1953 és 1957 között minden felkínált posztot visszautasított. A türelme végül rózsát termett: 1957-ben rektornak és népfőtitkárnak kérték fel. 1969-re azonban teljes kiábrándultság vesz rajta erőt, ekkor már csak az akadémiai kutatócsoport és Klári élteti. Vitalitása sokáig töretlen, majd kezdődik a megöregedés folyamata, főleg ízületi betegségei aggasztják. Közérzetének nem használ, hogy sorra temeti el nagy értelmiségi pályatársait (Darvas József, Erdei Ferenc, Németh László stb.). Ám a naplórast egészen anyja 1977. február 13-i haláláig folytatja. Ezután már csak három bejegyzése maradt fenn: február 20., március 17., június 8. A családi tragédia veszi el végképp a kedvét, de mintha érezte volna: neki sincs már sok hátra. Alig egy évvel élte túl édesanyját.

A könyv jegyzetapparátusa részletes és lenyűgöző. A szerkesztés és a sajtó alá rendezés Markó László munkáját dicséri, akinek történettudományi, illetve archontológiai segédkönyvek összeállításában komoly tapasztalatai vannak.

Ortutay Gyula pályája és közéleti részvétele *jelenségként* is felfogható, ő a Rákosi-, de különösen a Kádár-rendszer tipikus értelmiségi jelensége. *Naplója* elsősorban nem családtörténeti adattár, hanem legfőképpen arra világít rá, miként szolgálta ki és hogyan látta belülről a 20. század értelmiségi elitje a politikai hatalmat. Elolvasását mindenkinek ajánlom.

Jegyzetek

¹ Ortutay Gyula: *Napló I. 1938–1954, Napló II. 1955–1966, Napló III. 1967–1977*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Markó László. Alexandra Kiadó, Pécs, 2009–2010.

² Fodor András: *A Kollégium. Napló, 1947–1950*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 470 o.; Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986*. 1. kötet: *napló 1947–1960*. 746 o., 2. kötet: *1961–1971*. 663 o.; Fodor András: *A hetvenes évek*. Helikon Kiadó, Budapest, 1995. 1. kötet: *Napló 1970–1972*. 485 o., 2. kötet: *Napló 1973–1974*. 305 o.

³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

⁴ Ortutay Gyula: Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek. Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1949. 58–88. o.

⁵ Mindezekről ma már számos forrás és feldolgozás napvilágot látott, pl.: Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995; Kardos József: Iskola a politika sodrásában (1945–1993). Gondolat Kiadó, Budapest, 2007; Mann Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998. Oktatási Minisztérium, Budapest, 2001; T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993). Budapest, 1993.

⁶ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Pártépítés Kiskönyvtára 25. szám. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951. 176–177. o.

⁷ Kádár János művei, 1. kötet 1956–1958. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 151. o.

⁸ Uo. 296. o.

⁹ Uo. 336. o.

¹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 145–152. o.

¹¹ Kádár János művei, 1. kötet, i. m. 151. o.

¹² Kádár János művei, 2. kötet 1958–1962. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 70. o.

¹³ Uo. 430. o.

¹⁴ Uo. 552. o.

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963. 430. o.

¹⁶ Az MSZMP KB határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról, 1962. augusztus 16. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. i. m. 554–558. o.

¹⁷ A ténylegesen Kádár helyetteseként kezelt Marosán Györgyöt 1962. október 12-én felmentették központi bizottsági, politikai bizottsági és titkársági tagságából; az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága egykori elnökét, Kiss Károlyt 1962. november 24-én visszahívták a Politikai Bizottságból.

¹⁸ Az adatok forrásai: Magyar Tudományos Akadémia almanachja 1962. Szerkesztette: Antal Jánosné, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962; A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. Főszerkesztő: Glatz Ferenc, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003.

¹⁹ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Főszerkesztő: Sinkovics István, ELTE, Budapest, 1972. 59–64. o.

²⁰ Émile Durkheim: Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982 (2. kiadás).

²¹ Vö.: Hankiss Elemér: A második társadalom. In: Diagnózisok 2. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 219–350. o.